

Ordning och reda i tyskan ... och verbet kommer sist

Christiane Andersen

Tyska är ett germanskt språk som är besläktat med engelska, skandinaviska språk, nederländska och afrikaans.

Det är det mest talade språket inom EU. Det finns cirka 105 miljoner modersmålstalare i hela världen och minst 80 miljoner talar tyska som främmande språk, därav 55 miljoner i EU. Tyska talas förutom i Tyskland också i Österrike, i delar av Schweiz, i Luxemburg, i Eupen-Malmédy (Belgien), i Elsass (Frankrike), i Norra Schleswig (Sönderjylland, Danmark) och i Sydtyrolen (Italien); dessutom finns det tyskspråkig befolkning i Öst- och Sydösteuropa och i Ryssland. Språköar finns även i Kanada, USA (Pennsylvaniatyska), Latinamerika, Australien och Afrika (Namibia, Sydafrika). Tyska är ett av de tio största språken i världen.*

Vi vet hur viktigt det är att vi säger och skriver saker i en viss tankeordning. Oftast är redan första ordet avgörande för att samtalspartnern skall reagera på det man har sagt. På motsvarande sätt dröjer det sista ordet i yttrandet kvar längst och fungerar dessutom oftast som en fortsättning på dialogen. Inte minst yttrandets början och slut har centrala stödfunktioner i såväl muntlig som skriftlig kommunikation. Det gäller för alla språk, fast varje språk har sin unika ordning, det vill säga sin specifika ordföljd som också har betydelse för själva tankeflödet.

Varje språk har dessutom sin alldeles egna ordföljd med fasta positioner för vissa satsdelar och ordklasser, medan andra satsdelar är rörligare än andra. I syntaxen beskriver man regler för hur man i ett språk sätter samman enskilda ord till fraser, satser och meningar. Reglerna för ordföljd – även kallade satsens topologi – tillhör de basala, strukturella egenskaperna i språk. Det finns dessutom ett begränsat antal möjliga ordföljdkombinationer, därför kan man dela in alla språk i strukturtyper som anger ordningen av subjekt (S), objekt (O) och verb (V) i enkla påståendesatser. Tyskan likaväl som svenskan tillhör de så kallade SVO-språken.

Tyskan, som hör till den germanska språkgruppen, kan ur språktypologiskt perspektiv precis som svenskan även betraktas som ett V2-språk. Det innebär att det finita verbet (böjt efter person och numerus) alltid hamnar på andra platsen i en enkel påståendesats som i skriftspråket vanligen avslutas med en punkt. I talspråk sjunker satsintonationen i de tyska påståendesatserna ned på en terminal nollnivå, se till exempel nedan i figur 1.

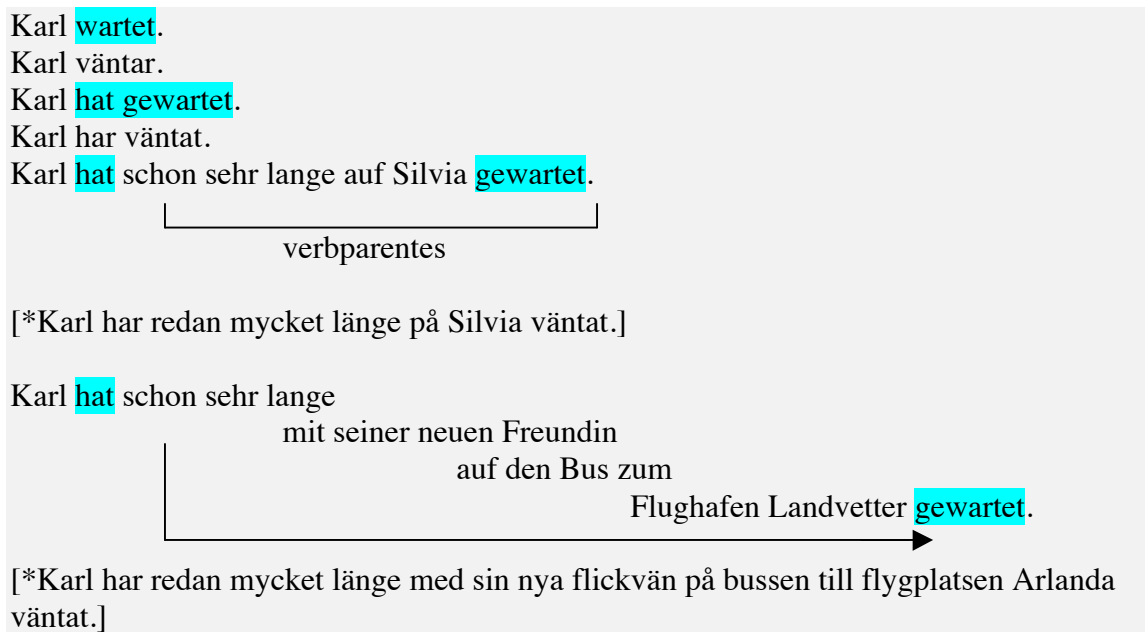
Figur 1. V2-ordföljd i tysk påståendesats med intonationsschema

* Källor: Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus AG 2006. Office-Bibliothek. Version 4.10 och <http://sv.wikipedia.org/>

V2-ordföljden är typisk bland germanska språk och förekommer också i svenskan, och det är när satsens finita verb står i presens som den tyska och svenska ordföljden liknar varandra som mest. Samma ordning och reda i båda språkens linjära satsstruktur alltså? Nej, så fort det finita verbet byter tempus exempelvis från presens till perfekt (*hat gewartet*) eller futurum (*wird warten*) och från preteritum till pluskvamperfekt (*hatte gewartet*) händer något i satsstrukturen som kan betraktas som ett syntaktiskt särdrag för tyskan. Det bildas närmare bestämt en verbparentes som består av det finita verbet på vänster sida och resten av predikatet på höger sida i satsen.

Figur 2. V2-ordföljd och verbparentes i tyskan

Exemplen i figur 2 visar att i sådana satser, som bara består av subjekt och predikat, har tyska, svenska och till och med engelska identiska satsstrukturer. I synnerhet ordföljden framträder som den typiska V2-struktur som kännetecknar alla germanska språk. Men lägger vi till ytterligare satsdelar som objekt och adverbial och använder vi dessutom perfekt som är en analytisk tempusform, då öppnas i tyskan genast ett mittfält med *hat* som vänstra pelare och *gewartet* som höger pelare i en oftast lång, fullsatt verbparentes, speciellt i skriftspråket.

Verbparentesen kan betraktas som ett typiskt syntaktiskt särdrag för den tyska satsbyggnaden. Eftersom en del av predikatet (particip perfekt, infinitiv m m) flyttas fram till sista positionen i huvudsatsen, krävs det en viss lästräning speciellt för tyskt skriftspråk. Det tyska skriftspråket (tidningstexter och alla typer av sakprosa) skiljer sig från det tyska talspråket bland annat genom att skrivna meningar är betydligt längre än i muntliga yttranden. Därför verkar det för en ovan läsare i regel besvärligt att först få fram informationen i form av olika adverbial- och objektsuttryck och att sedan upptäcka själva verbformen som uttrycker handlingar, skeenden, processer, tillstånd och liknande.

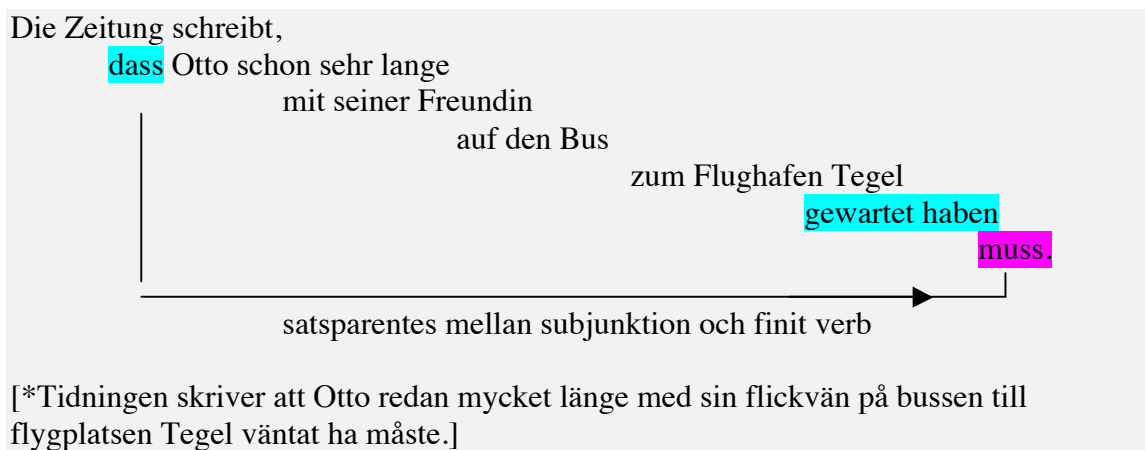
Om vi nu tittar lite närmare på det tyska skriftspråket blir bilden ännu mer avvikande från den germanska typologiska standarden. Först och främst får vi betrakta skriftspråkets satsbyggnad i sin helhet. Den parataktiska satsstrukturen i talspråket är relativt ovanlig i tyskt skriftspråk och ersätts i stor utsträckning av hypotaktiska satsflätor. Att fläta ihop tankar

genom huvud- och bisatskonstruktioner är mycket vanligt i texter där författaren vill argumentera för eller emot olika sakförhållanden. Korta huvudsatser som knyts ihop med *und* (sv. *och*) eller *aber* (sv. *men*) anses mestadels vara en aning naiva eller till och med barnsliga. Detta beror också mycket på vem det är som skriver och på vad man har för intention med texten.

Men som regel kan man säga att komplexa tankar som är hierarkiskt sammanhängande också återges hierarkiskt sammanflätade i skriftlig kommunikation. Tankarnas komplexitet framställs i tyskt skriftspråk i regel mer explicit än i till exempel svenskt skriftspråk. Lite förenklat uttryckt är den tyska textproducenten (författare, journalister, recensenter, forskare och även vanliga brevskrivare) mer benägen att uttrycka sig lite mer komplicerat och lite tyngre för att ge intryck av seriositet och allvar.

Exempelvis beskriver man, förhållandevis tydligt och omständligt, en enkel situation i den ad hoc konstruerade mening i figur 3. Härmed uppstår en viss omständlighet, som orsakas av just satsparentesen mellan subjunktionen *dass* och det finita modal verbet *muss* i bisatsens sista position. Alla andra satsdelar placeras före predikatet där det finita verbet kommer sist.

Figur 3. Satsparentes med subjunktion och finit Verb i Vsist-position

Inom predikatet *gewartet haben muss* är ordföljden denna: först kommer particip perfekt, sedan följer infinitiv av det temporalala hjälp verbet *haben* och sist kommer det finita modal verbet *muss*. Vanligtvis tänker man inte så mycket på vad ordföljden har för betydelse för satsens informationsstruktur och i synnerhet för den typologiskt restriktiva ordföljden i predikatet. När man utgår från det så kallade funktionella satsperspektivet (se närmare Furbas 1992) med tema- och remafält i en sats återfinns det rematiska fältet, det vill säga det som har sagts om satsens tema (temat utgörs oftast av subjektet), som regel mot slutet av satsen, åtminstone längre till höger. Det som har sagts sist stannar ju också kvar längst i huvudet på samtalspartnern. Men på denna plats befinner sig i tyska bisatser just det temporalala eller modala finita hjälp verbet, som vanligtvis har mindre betydelse för den aktuella satsinformationen.

När vi på svenska säger: *Jag har ju sagt att jag kommer på TISDAG*, då är *tisdag* rema, det vill säga det som samtalspartnern ser som den nya informationen. Om vi nu säger det samma på tyska: *Ich habe doch gesagt, dass ich am DIENSTAG komme*, då är också *Dienstag* rema, den nya informationen, men den står inte sist i satsen för däremellan finns det finita verbet *komme*. I tyskt talspråk kan man i viss mån undvika den här ordföljden genom att

formulera yttrandet som en sats utan inledande subjunktion: *Ich habe doch gesagt, ich komme am DIENSTAG*. I själva verket konkurrerar i talspråk sådana konstruktioner med V2-satser med Vsist-satser, som är mest typiska för skriftspråket.

Den här syntaktiska konstruktionen är relativt gammal. Redan för drygt 500 år sedan skrev Martin Luther de flesta bisatser med Vsist-position. För mer än 100 år sedan skrev den amerikanske författaren och journalisten Mark Twain om just den här märkliga ordföljdsstrukturen. Den lilla essän heter *The Awful German Language* (1878) och den karikerar på ett mycket slående sätt språkskillnaderna mellan tyska och engelska. Samtidigt antyder han underförstådda kulturskillnader, ja till och med en tysk-amerikansk kulturkrock som kan ha sina rötter i de olika språkstrukturerna:

An average sentence, in a German newspaper, is a sublime and impressive curiosity; it occupies a quarter of a column; it contains all the ten parts of speech – not in regular order, but mixed; it is built mainly of compound words constructed by the writer on the spot, and not to be found in any dictionary – six or seven words compacted into one, without joint or seam – that is, without hyphens; it treats of fourteen or fifteen different subjects, each enclosed in a parenthesis of its own, with here and there extra parentheses which re-enclose three or four of the minor parentheses, making pens within pens; finally all the parentheses and re-parentheses are massed together between a couple of king-parentheses, one of which is placed in the first line of the majestic sentence and the other in the middle of the last line of it – *after which comes the VERB*, and you find out for the first time what the man has been talking about; and after the verb – merely by way of ornament, as far as I can make out, the writer shovels in ‘*haben sind gewesen gehabt haben geworden sein*,’ or words to that effect, and the monument is finished. (Twain 2004: 10)

Hela hans artikel är mycket rolig att läsa och man får veta en hel del om en amerikans upplevelser i Europa och i synnerhet i Heidelberg där han först bekantar sig med det tyska språket: “A person who has not studied German can form no idea of what a plexing language it is” (Twain 1963: 4). Men man får medge att Twain har ett övergripande budskap om språkinläring och kulturförståelse som fortfarande är aktuellt. Essäns undertitel är nämligen “A little learning makes the whole world kin”!

Om vi nu vidare betraktar de typologiskt restriktiva konstituenterna i den tyska syntaxen, ser vi att det finns ännu fler syntaktiska konstruktioner som tenderar till en ordföljd där huvudordet står till höger i satsen. Vi betraktar först infinitivsatserna (de kallas i den tyska grammatiken även för infinitivgrupp eller infinitivkonstruktion):

Figur 4. Infinitivsats med höger parentes

Otto glaubt, heute früh seine Freundin auf dem Flughafen Tegel **verloren zu haben.**

Ø

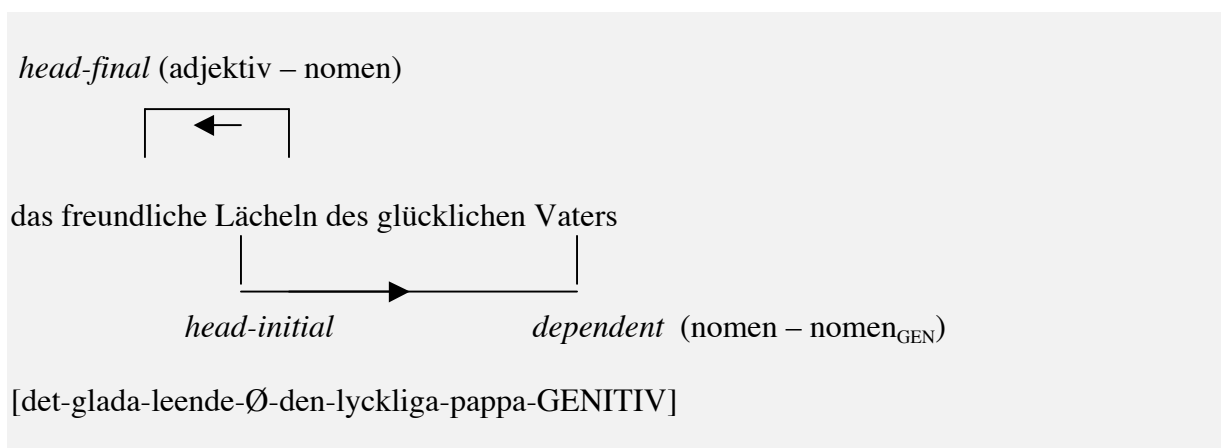
höger parentes – infinitivsats (zu + infinitiv)

[*Otto tror imorse sin flickvän på flygplatsen Tegel förlorat att ha.]

Infinitivsatsen i figur 4 kan anses som en förkortning av bisatsen i figur 3, vi har samma subjekt som i huvudsatsen (*Otto*) och då får man komprimera den till en infinitivsats utan subjunktion, subjekt och finit verb. Samma princip finns också i svenskan, men infinitiven inleder konstruktionen: *ATT HA FÖRLORAT sin flickvän i morse...* Här kan man nästan tala om en spegelvänd konstruktion, fast med det (ibland förvirrande) undantaget att participen i tyskan placeras före infinitivmärket – ...*VERLOREN ZU HABEN*.

Sedan Joseph H. Greenbergs arbete om ordföljdtypologi (1963), som fastslår att satsens grundordning av subjekt, objekt och verb oftast stämmer överens med ordningen av satsens mindre viktiga element som nomen och genitiv, nomen och adjektiv, verb och adverb och så vidare, vet man att det i alla språk finns en relation mellan satsens huvudelement ('head') och underordnade element ('dependens'). Den här ordningsrelationen kallas också för CHS ('Consistent Head Serialization'): "For all phrasal categories X, the head of X either precedes or follows all dependents." (Primus 2001: 855). I ordföljdtypologin kan man därför utgå ifrån att det finns två idealiska ordföljder i våra språk - *consistent head-final*- och *consistent-head initial*-ordningen. Men som tidigare nämnts är det här idealiska ordföljdserier och få språk har bara den ena eller den andra CHS-serien. Så har tyskan visserligen 'consistent head-initial'-ordföljd men också 'consistent head-final'-ordning i syntaxen, se nedan i figur 5:

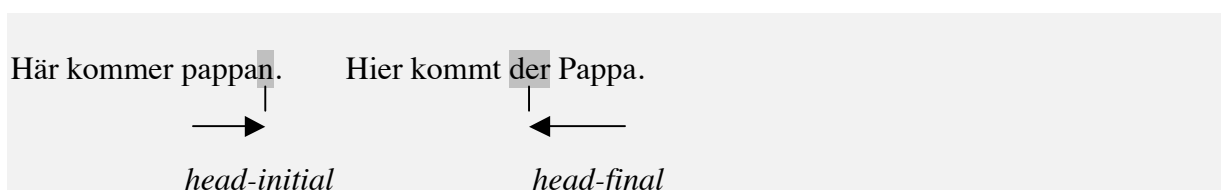
Figur 5. Tysk ordföljd: adjektiv-nomen och nomen-genitiv/nomen

I tyskan står adjektivet alltid före substantivet (A-N), precis som i svenskan. Emellertid följer ett genitivattribut nästan alltid efter substantivet (N-GenN), medan det i svenskan alltid är tvärtom – vi kan säga att svenskan är 'head-final' i båda fallen (A-N, GenN-N) medan tyskan här såväl en 'head-final'-serie som en 'head-initial'-serie.

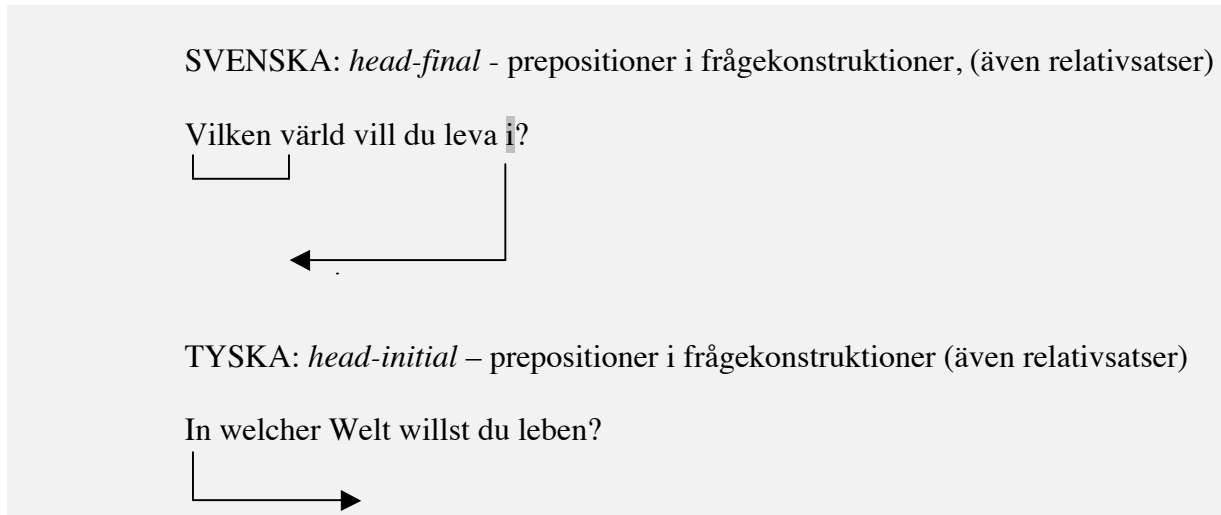
Mycket intressant är också skillnaden mellan tyska och svenska beträffande ordningsföljden mellan bestämd artikel och substantivet. I tyskan är den bestämda artikeln liksom i engelskan ett fritt grammatiskt morfem och står före substantivet, medan man i svenskan lägger ett suffix till substantivet för att uttrycka bestämd form, se nedan i figur 6.

Figur 6. Bestämd form i tyskan och svenskan

Den här syntaktiska strukturen – ‘head initial’ med bundet grammatiskt morfem – bildar en kontrast till adjektiv- och genitivattributen som placeras före huvudordet i svenskan. Men det finns ännu fler strukturkontraster i ordföljdsystemen. Bland annat skiljer sig preposition-substantiv-ordningen i vissa konstruktioner påtagligt mellan tyskan och svenskan, se nedan i figur 7.

Figur 7. Prepositioner i svenska och tyska frågekonstruktioner

I tyskan liksom i svenskan placeras vanligtvis prepositionen före substantivet som *auf dem Dach*, således heter det också på svenska *på taket*. Det är inte oväntat utan typiskt för SVO-språk.

Prepositionen placeras alltid först i tyskan, även i frågekonstruktioner och i relativsatser – *In welcher Welt willst du leben? Die Welt, in der ich lebe...* och så vidare, se också i figur 7. Dock kan i svenska konstruktioner prepositionen dyka upp längre bort från huvudordet som i frågan *Vilken värld vill du leva i?* och i relativsatsen *världen som jag vill leva i*. Om vi anser prepositioner som ‘head’ är den syntaktiska konstruktionen i tyskan ‘head initial’ och i svenskan ‘head final’. Konstruktioner av den här typen finns i engelskan och skandinaviska språk och har kallats för ‘preposition stranding’ (jfr Hornstein & Weinberg 1981).

Om jag får resumera mina exempel från tyska och svenska verkar det som om alla dessa ordföljdstrukturer motsvarar en särskild typ av tankeordning. Man kan till och med beteckna den som ett slags ordningsprincip – kanske som höger-och-vänster-principen. Allt handlar ju om hur och i vilken följd man placerar språkliga enheter d.v.s. informationsenheter eller begrepp i olika språk. Skall man placera språkliga element före eller efter ett huvudelement? Och vad händer med frasens eller satsens betydelse när vissa enheter placeras mer i början eller mer i slutet av yttranden? Dessutom sker alla dessa strukturprocesser mer eller mindre omedvetet i språkanvändarens huvud. Att sådana ordföljdstrukturer sker omedvetet beror delvis på att de tillhör syntaktiska grundstrukturer; det är fasta språkstrukturer som man i språkteorin också betecknar som *constraints*.

Varför man placerar just vissa språkliga enheter mer till höger och vissa till vänster i tyskan medan man gör tvärtom i svenskan är svårt att förklara, och det finns många andra frågetecken i det här sammanhanget.

Tabell 1. Element som står höger eller vänster efter huvudord

HÖGER constraints		VÄNSTER constraints	
Vsist-position (finit verb) i subjunktionalsatser	tyska	V2-position i subjunktionalsatser	svenska
höger verbparentesgräns (particip, infinitiv m.m.)	tyska	höger verbparentes med efterställning	svenska svenska
infinitivsätser med INFINITIV-sist-position (<i>etwas ZU machen</i>)	tyska	infinitivsätser med efterställning (<i>ATT göra något</i>)	
nomen – genitivattribut (<i>head-initial</i>)	tyska	genitivattribut- nomen (<i>head-final</i>)	svenska
nomen – artikel (bundet morfem) (<i>head-initial</i>)	svenska	artikel (fritt morfem) – nomen (<i>head-final</i>)	tyska
prepositioner i relativsatser, frågesatser (<i>head-initial</i>)	tyska	postposition (prepositioner i relativsatser, frågesatser) (<i>head-final</i>)	svenska

Om vi tittar lite närmare på översikten i tabell 1 kan vi observera två strukturella huvudprinciper i tyska och svenska meningar. För det första ser vi att verbformer i predikaten i tyska satser placeras huvudsakligen till höger. Bland annat det finita verbet i subjunktionssatser, den högra verbparentesen och infinitiven i infinitivsätser finns på höger sida, det vill säga mer i slutet av meningen, medan samma konstruktioner i svenskan finns mer åt vänster i meningen.

För det andra står i den så kallade ‘head-initial’-positionen det tyska substantivet med ett genitivattribut som följer till höger, och tyska prepositioner placeras i frågekonstruktioner och relativsatser först. I liknande svenska konstruktioner är det dock tvärtom – först står genitivattributet och sedan följer huvudordet. Dessutom finns fenomenet med ‘preposition stranding’ i svenskan. Det ideala fallet hade givetvis varit om också ordföljden mellan nomen och artikel hade passat in i samma strukturmönster, men så är det inte. Tvärtom följer i svenskan artikeln som bundet morfem efter substantivet och i tyskan kommer artikeln som separat ord före nomen. Det blir alltså ingen enhetlig fenomenserie för varje språk. Fast utgående från översikten i tabell 1 verkar det ju i alla fall som om inskränkningar åt vänster är vanligare i svenska ordföljdstrukturer och inskränkningar åt höger är typiskt för den tyska ordföljden. Vad kan man nu dra för slutsatser av detta?

Tanken att beskriva ordföljd med ‘höger och vänster’ skulle jag vilja förklara med att den skrivna texten kan anses som en yta där det ur betraktarens perspektiv finns en högeryta och en vänstersida som motsatta riktningar. Det påminner också om höger- och vänsterhanden som är lika stora men inte är likvärdiga i sin förmåga att utföra arbeten.

En annan lämplig förklaring vore att beteckna de båda riktningarna som 'framåt' och 'bakåt' i texten och i talet. Den tyska psykologen och språkforskaren Karl Bühler talar i *Sprachtheorie* (1934) om det så kallade visningsfältet (*Zeigfeld*) i språket. Han föreslår att man delar in språkets ordförråd i symbolord (*Symbolwörter*) och visningsord (*Zeigwörter*). Visningsord är deiktiska (utpekande) uttryck som exempelvis anafor och katafor. En anafor visar tillbaka på ett redan nämnt element, en katafor visar framåt på något som ännu inte nämnts i talet eller texten. Deiktiska uttryck som *jag, du, han* och *den, det, där* osv. bildar en viktig del i talets och textens förståelseprocess. Bühler påpekar att lyssnaren påbörjar en orienteringsprocedur (Bühler 1934: 80f) när talaren använder sådana deiktiska ord, det vill säga när ordet *du* nämns letar lyssnaren omedelbart och omedvetet efter den person som betecknas med *du*. Man kan också säga att lyssnaren letar efter det tillhörande referensrummet.

Ordningsföljden i meningar med framåt- och bakåtriktade relationer mellan orden verkar initiera liknande orienteringsprocedurer hos språkanvändaren, fast mer i språkets djup. Syntaktiska strukturer tillhör de basala språkstrukturerna och är språkspecifiska. Inte minst borde vi observera dessa särdrag vid språkinläring.

Litteratur

- Bühler, K. 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Verlag von Gustav Fischer: Jena.
- Duden. *Die Grammatik*. 2005. Duden Vol. 4. Dudenredaktion (utg.). Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag.
- Firbas, J. 1992. *Functional sentence perspective in written and spoken communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenberg, J. H. 1963. "Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements". J. H. Greenberg (utg.) *Universals of Language*. Cambridge/Mass: MIT Press, 58-90.
- Hawkins, J. A. 1983. "On explaining some right-left asymmetries in syntactic and morphological universals". I: Michael Hammond et al (utg.). *Studies in syntactic typology*. Amsterdam: Benjamins, 321-358.
- Hornstein, N. & A. Weinberg. 1981. "Case theory and preposition stranding". I: *Linguistic Inquiry* 12, 55-91.
- Pankow (Andersen), Ch. 1996. "The Deictic Function of the German Adverb SO. Some Remarks on one Chapter in Karls Bühler's *Theory of Language*". I: Ch. Pankow (utg.). *Indexicality. Papers from the Symposium "Indexikala Tecken"*. November 1995. SSKKII Report 9604. Göteborg: Göteborgs universitet, 85-96.
- Primus, B. 2001. "Syntactic Typology", *Language Typology and Language Universals* vol. 2. I: M. Haspelmath et al (utg.), vol. 2, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 855-872.
- Twain, M. 2004. *The Awful German Language. Die schreckliche deutsche Sprache. Slovenly Peter. Nachdichtung von Heinrich Hoffmanns "Struwelpeter"*. Köln: Manuscriptum.